

УДК 811.161.2'373

А. Є. Іншаков

КОЛЬОРАТИВ *СИНІЙ* У СТАРОУКРАЇНСЬКІЙ МОВІ (ХІ–ХІІІ СТ.)

Іншаков А. Є. Кольоратив синій у староукраїнській мові (ХІ–ХІІІ ст.).

Дослідження історії словникового складу української мови неможливе без з'ясування становлення окремих семантичних груп лексики, зокрема кольоративів. У статті розглядається функціонування кольоративу *синій* та його похідних у староукраїнській мові (ХІ–ХІІІ ст.). Засвідчено необмежену сполучуваність номена *синій*, розглянуто використання лексеми в прямому та переносному значеннях.

Ключові слова: кольороназва, лексеми синій, голубий, сизий, кольоратив, похідні слова, абстрактні лексеми.

Иншаков А. Е. Колоратив синий в староукраинском языке (XI–XIII ст.).

Исследование истории словарного состава украинского языка невозможно без выяснения становления отдельных семантических групп лексики, в частности колоративов. В статье рассматривается функционирование колоратива *синий* и его производных в староукраинском языке (XI–XIII ст.). Зафиксирована неограниченная сочетаемость номена *синий*, рассмотрено использование лексемы в прямом и переносном значениях.

Ключевые слова: цветоименование, лексемы синий, голубой, сизый, колоратив, производные слова, абстрактные лексемы.

Inshakov A. Y. The colorative dark blue in the Old Ukrainian language of the 11th – 13th centuries.

An investigation of the history of the Ukrainian vocabulary is hardly possible without definition of a formation of separate semantic vocabulary groups, the coloratives in particular. The article deals with the functioning of the colorative dark blue, widely used in ancient texts, and its derivatives in the Old Ukrainian language of the 11th – 13th centuries. The author states unlimited combinations of a nomen dark blue and examines the use of the lexeme both in the literal and metaphorical sense of the word.

Key words: the name of colour, lexeme dark blue colorative, light blue, dove-coloured, derivative words, abstract lexemes.

Питання історії становлення окремих тематичних груп лексики на різних етапах розвитку мови постійно привертають увагу мовознавців. Проте багато з тематичних груп лексики в аспекті діяхронії не досліджено. Останні 30-50 років у мовознавстві значно посилюється інтерес лінгвістів до кольоронайменувань.

У східнослов'янській мовознавчій літературі досі значна увага приділялася проблемі функціонування кольоронайменувань (М. Чікало, О. Рудь, В. Кушнерик, Л. Довбня, І. Бабій, А. Критенко, М. Іщук; Н. Бахліна, В. Москович, Н. Пелевіна, В. Юрик, І. Кулікова, М. Суровцева, Н. Степанова, Л. Грановська, А. Панченко та ін.).

Дослідження кольороназв староукраїнського періоду є важливим для процесу становлення, функціонування відповідної тематичної групи, виявлення закономірностей формування історичної лексикології української мови загалом. Різноманітним із семантичного боку, активним шаром словникового складу української мови є колоративи. В україністиці досі не здійснювався на широкому історичному матеріалі комплексний діяхронічний розгляд колоративів. Цим і зумовлено актуальність нашого дослідження. Однією з частотних мікрогруп є лексеми на позначення синього кольору.

Метою нашої статті є виявлення лексико-семантичного поля кольору синій та його похідних, аналіз функціонування найбільш уживаного колоративу в давніх текстах староукраїнської мови (XI–XIII ст.).

Староукраїнська спадщина в лексиці сучасної української мови на позначення кольорів незначна. Така обмеженість основних кольороназв пояснюється специфікою жанрів, своєрідністю поезики давньої літератури. В обстежених нами джерелах виявлено близько двох десятків кольоронайменувань. Переважно це основні кольори та їх відтінки, і лише зрідка фіксуємо назви змішаних кольорів. Часто вживаною кольороназвою в джерелах періоду Київської Русі є лексема синій.

Прикметник *синій* у давнину мав складну систему значень, зумовлену його історією.

Синій (д.-р. *синь*, *цсл. синь*) споріднений із сяяти чи сивий, *лит. šuvas* «світлої масті», д.-інд. *syātas* «чорний, темний». Співзвучні фіно-угорським назвам: *фін. sini* «синій колір», *морд. sen* «синій» та ін. (Ф III 624). Пов'язана з назвою синій лексема *синиця*, д.-р. *синица* (там само 625). Утворена від кольору синій табуїстична назва *синець* «чорт» (там само 624).

Синій – колір, середній між голубим і фіолетовим, утворений від короткої форми *синь* із додаванням закінчення **-и**. Лексема походить від *прасл. *sīnь* «синій», «сивий» з темою **ь** замість **ъ** (як *чернь*). *Прасл. форма *sīnь* утворена від кореня ***si-/sei-** з суфіксом **-п-ь-**, подібно до дієслова сяяти «блискучий, сяючий». Цей же корінь є і в прикметниках *сѣдыи*, *сѣрыи* (сивий, сизий). У давнину не було чіткого розмежування кольорів. Наприклад: д.-р. прикметник *синии* «синій, темно-голубий, багровий, чорний», *схв. сѣни* «сіруватий, синій», д.-інд. *syātas* «чорний, темний», *лит. šuvas* «білий», *šėtas* «сіруватий». Через субстантивацію прикметника *синь* «синій» виник іменник *синь* «синій колір, синява». Від цього прикметника з суфіксом **-ев-** утворений іменник *синева* спершу «синяк» (конкретне), далі – «синій колір» > «синій простір», з суфіксом **-як-ъ** – іменник *синякъ* > *синяк* «посинілий синяк на тілі», з суфіксом **-ѣ-ти** – дієслово *синѣти* > *синіти* «ставати синім, виділятися синім кольором» (в українській мові з **і**), з суфіксом **-и-ти** – дієслово *синити* > *синити* «фарбувати в синій колір», від цього дієслова з суфіксом **-як-а** утворений іменник *синька* «дія синити» і «фарба для підсинювання» (білизни, паперу і т. ін.). Похідне слово *синиця* – «співоча пташка загону горобиних», загальнослов'янське, утворене з *праслов'янського *sinica* «синиця». Є різні гіпотези тлумачення походження цього слова: 1) від **sīnь* «синій, сизий» з суфіксом **-іс-а** > **иц'-а** (назва птаха за кольором пір'я); 2) назва утворена від звуконаслідування (ЦЭСРЯ 377).

У давніх пам'ятках виявлені такі значення прикметника *синии*:

1) «темно-голубий, синій»: *въ доузѣ своиства сжтъ чръвенок и сине и зелено и багърлно* (1073 Изб. 247); *явишася столпове черлени, зелени, синии оба полы солнца* (1230 Ср III 356); *се бо Готскія красныя дѣвы въспѣша на брезѣ синему морю* (XII СПІ 25);

2) «синюватий, що відливає голубим кольором (як епітет блискавки)»: *чръныя тучя съ моря идутъ, хотятъ прикрыти ѿ солнца, а въ нихъ трепещутъ синіи мльніи* (там само 12);

3) «посинілий від синців»: *оже придетъ крѡвавъ моуже на дворъ или синь, то видока юмоу не искати* (1019 ПР 83); *кто биють дроуга дѣревъмь, а боудѣте синь, любо кровавъ, полоуторы гривны серебра платити юмоу* (1229 Ср III 356);

4) «багровий, налитий кровью»: *комоу сини очи, не прѣбывающимъ ли въ винѣ, не назирающимъ ли, кѣде пирове бывѣтъ* (XI Ср III 356);

5) «темний, темно-синій»: *скочи отъ нихъ лютымъ звѣремъ въ польночи изъ Бѣлаграда, обѣсися синѣ мглѣ* (XII СПІ 35); *чръпахуть ми синие вино, съ трудомъ смѣшено* (XII СПІ 23) – епітет вина;

6) «темношкірий» фіксується пізніше, з XV ст.;

7) «чорний»: *синя тако сажа* (Ж. Андр. Юр. 156). Про диявола: *глаголаше синіи: ...мою волю дѣть, немилостивъ бо и сребролюбецъ съ Богомъ части не имѣть* (Ж. Андр. Юр. 107); *рече синіи..., отвѣщав же свѣтлыи ангель* (там само 108);

8) «потемнілий, похмурий»: *видѣ чѣлка синя и помрѣкла* (там само 187).

Пізніше з XV ст. у російських джерелах трапляються *Синята орда* «Ногайська орда»; *Синее море* «Аральське море».

У джерелах зафіксовані похідні суфіксальні іменники від прикметника *сини*. Наприклад: *синева* «синець»; *синета, синота* «пряжа і тканина синього кольору, вісон»: *не бо Бѣ почиваютъ на синетѣ и на багърѣ* (1073 Ізб. 121); *синица* «синиця»: *коли пожретъ синица орла..., тогда безумныи уму научится* (Сл. Дан. Зат.), пізніше зафіксовано *синь* «синій колір; сине поле, головний колір у тканині»; *синьць* 1) «чорний» (про диявола): *вопрошати нача ангель Господа о тяжи тои; синець же абіе отвратися на запад* (Ж. Андр. Юр. 108); *син'ци тѣмнѣ службаху, по немъ ходяще* (там само 192); 2) «як назва народу – ефіоп»: *тѣмъ бо образомъ ся гавиль, тако же старьи Синецъ* (там само 10); дієслівні деривати *синѣти, синѣю*: *синѣюща власы своими* (XI/XVI ИФ I 247); безафіксне похідне *синь* «синець»: *или боудеть кровавъ или синь надъраженъ, то не искати емоу видока челоу томоу...* (XI ПР 76); складний дериват *и приѣха въ Синеволодско (Синеводско). во манастырѣ стѣа Бѣа* (1240 ЛІ 787).

Як бачимо, цей прикметник використовувався для назви кольору водних джерел (моря, річки), опису природних явищ, характеристики людської зовнішності, тканини, предметів, кольору шкіри, диявола: *на синемъ море, синее небо, синего Дону, синици молнии* (СПІ), *муж синь* (ПР), *сини очи, синѣ мглѣ, желѣзо сине, синя почина, синіе оболока, синее вино, люди сини, ефіопы сини, синята лица*. У «Слові...» широко використовуються народно-поетичні визначення-характеристики, постійні епітети: *...въсплескала лебедиными крылы на синѣмъ море у Дону плещучи...* (XII СПІ 19); *...и не сошлю къ синему морю* (там само 24).

Фактичний матеріал свідчить, що, мабуть, у давнину номен *синій* не виступав остаточно як один з основних кольорів спектру. Імовірно, слово було багатозначним, означало просто темний колір (значення 5-8). Не зовсім зрозумілі значення кольору в сполуках *синее вино, сини очи, синѣюща власы*, можливі тут переносні значення.

Відтінок синього кольору – *голубий* з'являється в пам'ятках пізніше.

Українське *голубий* походить, мабуть, від *голуб* (ст.-сл. *голѣбь*) – за синім вилиском шийного пір'я голуба. Спершу похідне від назви кольору, але через обмежене поширення у слов'ян стосовно відносно до **golobь* (Ф I 432).

Голубий – «колір ясного неба», «лазурний», «блакитний, (про масть) темно-сірий». Східнослов'янське слово за пам'ятками відоме з XIII ст.

Праслов'янська форма розвинулася з **golobь* через зміну *Q (ж)>у*. Давнє **golobь* утворене з предметним суфіксом **-qb-ь>-уб-ь* від кореня **ghel-/*ghol-* > *гол* – зі значенням кольору «жовтий». Чергування голосних *е(ь)//о* пов'язано з прикметником *жълть > жёлтый > жовтий* (ЦЭСРЯ 87). На таку аморфність, свободу тлумачення звертає увагу Н. Ф. Пелевіна, досліджуючи функціонування номенів *сивий, голубий* стосовно червоного кольору: «Слов'янські означення синього і голубого кольорів виникають пізно, і в них можна простежити інші кольорові значення, найчастіше ахроматичні («білий», «сірий», «чорний»). Так, російське *голубой*, пов'язане з *голуб*, первісно означало «сірий».

Трапляється номен *голубий* у пам'ятках зрідка, за СДЯ – три випадки вжитку *голѣбыи*: *явишася оба поль его (солнца) столпы черлены, и желты, зелены, черны, голубы, сини* (1230 Ср I 546), на позначення масті коней: *къне голубыи, кобылка голуба* (XIII/XIV СДЯ II 350).

Часто вживаним у пам'ятках був іменник *голѣбь* (51 фіксація за СДЯ): *голуби же и воробьево полетѣша въ гнѣзда свога* (946 ЛЛ 17); *кротъкыта тако голѣбы* (XI Ср I 546). Похідні деривати:

– *голѣбьникъ* «голуб'ятня»: *голуби же и воробьево полетѣша въ гнѣзда свога, иви въ голубники. вработѣе же подѣ стрѣхи. и тако възгараху сѧ голубьници* (946 Ср I 546);

– *голѣбичь* «пташеня голуба», «голуб»;

– *голѣбичиць* «пташеня голуба», «голуб»;

– *голѣбица* «голубка»;

– *голѣбинъ* – прикметник від *голѣбь* «голубиний» (Ср I 545);

– *голѣбынии* (20 прикладів за СДЯ) «що належить голубу»: *въ видѣнии голубинѣ. показавию. предѣ стогащимъ. свѣдѣтельствованаго* (1284 СДЯ II 350).

В «Іпатіївському літописі» прикметник *голубий* виступає у складі топоніма – *Голѣбыи лѣсъ* «назва місцевості в Київській області»: *повѣдаша вѣжи и стада Половѣцкая у Голубого лѣса* (1187 ЛЛ 227). Можливо, сюди ж слід віднести *Голубьнь камень* (ИФ 391) – «назва скелі поблизу Іерусалима».

До складу цієї групи належить змішаний колір, в основі якого синій, – *сизий*. Українське *сизий*, д.-р. *шизыи* походить від того ж кореня, що й *сивий*. Поодинокий приклад фіксуємо в «Слові о полку Ігоревім»: *шизымъ орломъ подѣ облакы* (XII СПІ 3) (*сизий орел* – постійний епітет).

Відбувається змішування букв, що позначають шиплячі та свистячі: замість (с) уживається (ш) – *шизым орлом (сизым)*. Ця плутанина типова для псковської говірки, на території якої, на думку мовознавців, було переписано втрачений рукопис «Слова...». Часто вживаний колір пів'я птахів виступає постійним епітетом і у фольклорі: *сизий голубочок, орел сизий* та ін.

Мабуть, до цієї групи можна віднести давній прикметник *зекр(ый)* або *изекрьи* «блакитноокий», тільки церковнослов'янське з коливанням форми; *зекрь, изекрь, зеркъ*. Етимологи пояснюють формою зрїти, вихідна форма затемнена (Ф II 95).

У пам'ятках номен трапляється зрідка: прикметник *зѣкръ* «голубуватий»: *нарицаѣмыи варимюнь. образъ же ꙗко зѣкръ ѿ* (1406 СДЯ III 435). Варіанти *зекрьи = зеркьи, зѣкрьи, изекрьи, изѣкрьи* позначали «синьоокий, блакитноокий», «голубий», «бірюзовий»: *вируѡлишинь изѣкръ ѡубо ꙗсть* (1073 Изб. 154), *ꙗсть нѣкто изѣкръ и смагль* (там само 230).

Як правило, цей прикметник та його варіанти передавали колір очей або колір каменя. При перекладі з грецької – слово багатозначне: світло-синій, голубий, світло-сірий, сизий, зеленуватий, світлий, виблискуючий. Якщо етимологія пояснюється словом *зрїти*, то це, на нашу думку, може бути просто «світлоокий» щодо очей або позначати блиск стосовно каменя. Наприклад: *пръвыинадесят вирилионъ. и зѣкръ убо естъ обрѣтаетьжеся и тѣ въ тои же горѣ* (XII Истрин 154); *бѣ же отроковица чиста, плъна, круговатымъ лицемъ, и зѣкра, и възрасла* (Хрон. И. Малалы 7); *Нестеръ великъ тѣломъ и очима и носомъ и зеркъ дльголикъ* (там само 10). Слово в пізніших пам'ятках не зафіксовано.

Трапляється в пам'ятках і номен, що означає «яскраво-синій, блакитний» – *лазѣрь* «лазурний колір, лазурне поле тканини»: *вѣрхъ украшень звѣздами златыми на лазѡрѣ* (1259 ІІ 843). Порівняймо: в ч. *lazur* «блакить; синя фарба», слв. *lazur* «блакитна фарба», болг. *лазур* «блакить», через посередництво польської, середньовісньонімецької, середньолатинської мов запозичено з арабської; для д.-р. *лазорь* припускається посередництво середньогрецької мови (ЕСУМ III 184); (Ф II 450).

Отже, за нашими спостереженнями, прикметник *синій* є часто вживаним у староукраїнських пам'ятках. Лексема має необмежену сполучуваність, використовується в прямому та переносному значеннях, виступає у складі численних мікрогруп. У писемних джерелах функціонує чимало похідних абстрактних іменників, дієслів. Цей прикметник використовувався для назви кольору водних джерел (моря, річки), опису природних явищ, характеристики людської зовнішності, тканини, предметів, кольору шкіри та ін. Лексико-семантичне поле синього кольору в давніх пам'ятках представлено лексемами *синій, голубий, сизий, зекрьи, лазѣрь*.

Перелік умовних скорочень використаних джерел	
ЕСУМ	Етимологічний словник української мови / За ред. О. С. Мельничука : у 7-и т. – Т. 1-5. – К. : Наук. думка, 1982-2006.
Ж. Андр. Юрод. 1073 Изб.	Житие Андрея Юродивого XIIв., сп. XVI в. // цит. за Бахиліною. Изборник великого князя Святослава Ярославича 1073 года. – Спб., 1880. – 266 с.
Истрин ИФ	Истрин В.М. Александрия русских хрононографов. – М., 1894. – Кн. 1–2. Мещерский Н. А. История иудейской войны Иосифа Флавия в древнерусском переводе. – М.-Л. : Изд-во АН СССР, 1958. – 578 с.
ЛП	Ипатьевская летопись. – [2-е изд.]. – Спб., 1908. – 938 с. – (Полн. собр. рус. летописей; Т. 2).
ЛЛ	Лаврентьевская летопись. – [2-е изд.]. – Л. : Изд-во АН СССР, 1926 – 1927. – 580 с. – (Полн. собр. рус. летописей; Т. 1, Вып. 1 – 2).
ПР	Правда Русская. Т. 1. Тексты подгот. к печ. В. П. Любимов, Н. Д. Лавров, М. Н. Тихомиров, Г. Л. Гейерман и Т. Е. Кочин; Под ред. акад. Б. Д. Грекова. – М.-Л. : Изд-во АН СССР, 1940. – 506 с.
СДЯ	Словарь древнерусского языка (XI – XIV вв.) : в 10 т. / Гл. ред. Р. И. Аванесов. – М. : Рус. яз., 1988 – 1991. – Т. 1–4.
Сл. Дан. Зат.	Слово Даниила Заточника по редакциям XII и XIII в. и их переделкам / Подгот. к печ. Н. Н. Зарубин. – Л. : Изд-во АН СССР, 1932.
СПП	Слово о полку Игоревѣ // Ироическая песнь о походе на половцев удельного князя Новгорода-Северского Игоря Святославича. – М., 1800. – С.1 – 48.
Ср	Срезневский И. И. Материалы для словаря древнерусского языка. – Спб., 1893 – 1912. – Т. 1 – 3.
Ф	Фасмер М. Этимологический словарь русского языка : В 4 т. / Пер.с нем. и доп. О.Н. Трубачева. – М. : Прогресс, 1964 – 1973. – Т. 1–4.
Хрон. И. Малалы ЦЭСРЯ	Истрин В.М.Хроника Иоанна Малалы в славянском переводе, 1911. – Кн. 6 – 9. Цыганенко Г.П. Этимологический словарь русского языка : Более 5000 слов. – [2-е изд., перераб. и доп.]. – К. : Рад. шк., 1989. – 511 с.